

УДК 340.132.6

Д.О. Беззубов,
кандидат юридичних наук

ПРАВОВІ ВИМІРИ КАТЕГОРІЇ “БЕЗПЕКА”

У статті розглядається проблема правових вимірів категорії “безпека”. Подається видовий аналіз цієї категорії в праві та визначаються основні способи досягнення стану безпеки.

Ключові слова: безпека, національна безпека, аспекти безпеки.

В статье рассматривается проблема правовых измерений категории “безопасность”. Подается видовой анализ этой категории в праве и определяются основные способы достижения состояния безопасности.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, аспекты безопасности.

The problem of legal measurement category of “security”. Served specific analysis of this category in the law and identifies the main ways of achieving security state.

Keywords: security, security, security aspects.

Системна криза, що охопила українське суспільство, актуалізувала проблематику наукового осмислення й аналізу безпеки суб'єктів соціального життя. Тенденції до економічної стагнації, політичної нестабільності, соціальної напруженості, духовної апатії, ідеологічної конфронтації висувають питання безпечного розвитку на позиції ключових стратегічних завдань.

У найзагальнішому плані категорія “безпека” характеризує такий стан людського співтовариства, за якого забезпечується нормальне його існування (виживання) і розвиток. Проблема полягає у забезпеченні умов оптимального функціонування суспільства та його прогресивного руху.

У динаміці сучасного українського суспільства, незважаючи на його внутрішню суперечність, спостерігаються певні тенденції до стабілізації суспільних відносин, їх форм і інститутів. Хоча небезпека конфронтації і соціальних потрясінь ще не минула. У зв'язку з цим, пошук цивілізованих способів дозволу і подолання можливих соціальних катаклізмів не втратив своєї значущості.

Складність соціально-економічної ситуації, реальні процеси, що відбуваються в суспільстві, змушують по-новому поглянути на принципи суспільної і особистої безпеки, стабільності суспільства, захисту держави, що здавалися раніше непорушними. Сьогодні забезпечення безпеки стає одним з найважливіших принципів існування соціуму. Це вимагає нового відношення, нових підходів до безпеки, нових ідей, рішень, нових організаційних структур і механізмів їх забезпечення.

У результаті ґрунтовних обговорень, значної підготовчої роботи прийнята і діє Концепція національної безпеки України. Цей документ містить основоположні позиції для створення і функціонування сучасної системи безпеки. На цій концептуальній основі може здійснюватися діяльність державних структур, громадських організацій (об'єднань) і громадян країни на тривалу перспективу у сфері забезпечення безпеки України. У тексті Концепції суть і роль безпеки визначені таким чином: “Концепція національної безпеки України – політичний документ, що відображає сукупність офіційно прийнятих поглядів на цілі й державну стратегію у сфері забезпечення безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз політичного, економічного, соціального, військового, техногенного, екологічного, інформаційного й іншого характеру з урахуванням наявних ресурсів” [1].

Актуальність дослідження засобів і методів забезпечення безпеки української державності визначається, крім того, тенденціями розвитку міжнародних відносин і реаліями геостратегічного положення України. Активізуються зусилля низки держав з ослаблення позицій України в політичній, економічній, військовій та інших галузях, що підриває міжнародну безпеку і стабільність.

Проблема безпеки як елементу права знаходить свій прояв в працях таких вчених у галузі адміністративного права як А.П. Альгіна, В.А. Абчука, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, Б.В. Бірюкова, У. Бека, І. Валлерстайна, М. Вебера, Е. Гобсбаума, М.С. Гринберга, Р. Давіда, К.-Ж. Спінози, М.В. Коваліва, В.В. Колейчикова, О.В. Копана, В.К. Колпакова, В.О. Котюка, В.А. Ліпкана, Р.Д. Льюїса, В. В. Мамчуна, В.А. Ойгензіхта, Х. Райфа, В.П. Столбового, Т.Л. Ріктора, О.К. Тихомирова, Е. Фромма, В.П. Чабана, В.О. Шамрая та ін.

Безпека – це такий стан, що перебуває у функціональних зв'язках, утворюючих певну єдність елементів системи, за якого можливість завдання шкоди зведена до мінімуму. Таке розуміння безпеки є універсальним для суспільних, природних і технічних наук. Так, у технічній літературі під безпекою мають на увазі “все, починаючи зі стабільності функціонування технічних систем до виключення травматизму і загибелі обслуговуючого персоналу”. Продовольча безпека розглядається українськими ученими як здатність держави гарантувати задоволення потреби у продуктах харчування на рівні, що забезпечує нормальну життєдіяльність населення. Стосовно відносин “суспільство – природа” вчені визначають безпеку як здатність предмета, явища, процесу зберігати свої характеристики за наявності тих, що руйнують їх діяння.

На жаль, у науці й практиці склалася парадоксальна ситуація: безпека до цього часу залишається збірним поняттям, що “насичується” учасниками суспільного життя змістом і обсягом на власний розсуд. Відбувається зсув пріоритетів і акцентів від безпеки особи у бік безпеки держави. Загрозливою стала повсякчасна легковажність політичного використання поняття “безпека держави і особи” в якості універсального, часто популістського аргументу в будь-якій концепції, ідеї, теорії або позиції.

У сучасних умовах відбувається значне розширення уявлень про безпеку, її розгляд і дослідження є не тільки найважливішим пріоритетом діяльності держави, а й усього суспільства.

У науковий і практичний обіг уведено поняття “національна безпека”. На нашу думку, терміни “безпека” і “національна безпека” слід розглядати як ідентичні, оскільки виражають вони єдину суть – стан країни, за якого забезпечується життєздатність держави, доцільний розвиток і збереження її фундаментальних цінностей і традицій, неконфліктні відносини особи та держави, захист національних інтересів і досягнення національних цілей, здатність ефективно долати будь-які внутрішні та зовнішні загрози.

Проте базовим поняттям у системі соціальної безпеки, яке більш точно відображає суть цього феномену, є поняття “національна безпека”, що є універсальною цінністю, однаково актуальною і необхідною для громадянина, соціальної групи, нації. Перевага поняття “національна безпека” полягає, насамперед, у тому, що воно не ідеологізоване і має міждисциплінарний характер, дозволяючи об'єднати в собі всі відомі види безпеки, що захищаються державою. Крім того, поняття “національна безпека” виявляє певну універсальність, тобто уособлює “правову ідею єдності станів безпеки, оскільки ця єдність слугує правилом для організації усіх систем як природних, так і національних, міждержавних правових систем” [2].

У нашому розумінні національна безпека – це не безпека нації як етноісторичної спільноти людей. Слово “нація” беремо в його західному сенсі, де безпеку країни розуміють як трихотомію особи, суспільства і держави. Це не данина модній термінології, а бажання відмежуватися від підходу, який підміняє національну безпеку самою безпекою особи, суспільства і держави [3].

У науковій літературі домінує два концептуальних підходи до інтерпретації проблеми безпеки: гіпотетична відсутність небезпеки, самої можливості будь-яких потрясінь, катаклізмів для соціуму; реальна захищеність від небезпек, здатність надійно протистояти їм.

Основний внесок у розробку цього поняття здійснюють філософи, соціологи, політологи, економісти. Участь у цьому процесі представників юридичного співтовариства активізувалася лише останніми роками. Як наслідок, українське правознавство не має в своєму розпорядженні загальноприйнятого законодавчого і теоретичного поняття безпеки особи, суспільства і держави. Існуючі теоретико-правові дефініції за основу беруть такі характеристики, як “система відносин”, “захищеність”, “охорона”, “здатність”, “сукупність чинників”, “сукупність відносин” і т. ін.

Головними характеристиками соціальної системи є організованість і стабільність. Підтримка стабільності пов’язана з об’єктивною необхідністю збереження динамічної рівноваги суб’єкта в процесі соціального управління і контролю. По-перше, будь-яка система неминуче піддається діям ззовні. По-друге, навіть за найсприятливіших зовнішніх умов внутрішні суперечності системи можуть вивести її зі стану рівноваги. Соціальний механізм забезпечення безпеки спрямований, насамперед, на виявлення цих зовнішніх дій і внутрішніх суперечностей з метою нейтралізації. Завдяки цьому встановлюється певна впорядкованість, забезпечується стійкість і нормальне функціонування суспільних відносин, гарантується їх максимальна незалежність від небажаного впливу випадкових чинників. У цьому і полягає один із найважливіших аспектів соціальної безпеки.

Деякі автори трактують безпеку як *захист*, тобто акцентують увагу на зазначених вище аспектах стабілізації і захисної функції. Отже, і система безпеки розглядається ними як сукупність механізмів попередження й ефективного реагування на загрози особі, суспільству і державі, що виникають. Так, окремі вчені визначають безпеку як “діяльність людей, суспільства, держави, світової спільноти, народів із виявлення (вивчення), попередження, ослаблення, усунення (ліквідації) й відбиття небезпек і загроз, здатних знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятної (об’єктивно і суб’єктивно) збитку, закрити шлях для виживання і розвитку” [4].

Не менш глибокі, на наш погляд, теоретичні уявлення про безпеку дозволяє отримати її визначення як *стану* соціальної системи. У відповідних концепціях йдеться не про захист (функціональний, ситуаційно-факторний підхід), а про захищеність, тобто характер соціальних відносин (соціальний, інституційний підхід), що, на думку деяких дослідників цієї проблеми, звужує розуміння безпеки, оскільки відсутні риси, властивості й функції системи.

“Безпека в широкому сенсі слова, – визначає Рудашевський В.Д. – це система умов і чинників, в якій країна і суспільство органічно функціонують і розвиваються за своїми внутрішніми законами, делегуючи управлінню право стимулювати позитивні зрушення і тенденції, а також корегувати негативні відхилення, захищаючи при цьому країну від загроз зовнішнього середовища” [5]. У цьому визначенні акцентується на взаємозв’язку, взаємообумовленості безпеки і саморозвитку суспільства, його керованості.

Наведені погляди на поняття безпеки, незважаючи на різні підходи, в основному відрізняються тільки в одному – обсязі цього поняття. Так, прихильники безпеки як “стану захищеності” стверджують, що це єдине правильне визначення, оскільки виходить з етимології самого поняття. Ті, хто вважає, що безпека, зокрема “національна”, не зводиться тільки до стану, включають в неї так звану “систему забезпечення”.

Подібний плюралізм зумовлений неоднозначним підходом до виявлення онтологічних характеристик феномену безпеки. У одних випадках безпека розглядається як стан того або іншого об’єкта, в других – як умова стабільного, сталого розвитку, в третіх – як результат тих або інших суб’єктивно-управлінських дій. Ці

методологічні розбіжності, на нашу думку, насправді доповнюють одна одну, акцентуючи увагу на системних, процесуальних, структурних, функціональних властивостях безпечного буття особи, суспільства, держави, цивілізації загалом.

Отже, безпека в широкому сенсі, – це захищеність системи (елементів, інтересів) від чинників (загроз), які можуть знищити або змінити її суть. Це здатність соціальної системи забезпечити високий рівень життєдіяльності особи, суспільства і держави, їх надійне існування і стійкий розвиток. Останнє припускає створення в суспільстві таких умов, які на кожному конкретному історичному етапі сприяли б, по-перше, інтелектуальній і практичній мобілізації структурних можливостей суспільства для його устрою (перевлаштування); по-друге, оптимальному використанню цих можливостей в інтересах і цілях підвищення соціальної ефективності й конкурентоспроможності держави; по-третє, орієнтації не тільки на запобігання економічним, екологічним, військовим та іншим загрозам, а й стимулювання соціально-економічного, культурного розвитку суспільства. У цьому сенсі безпека полягає “саме в розвитку, а не стихійному чергуванні свідомо марних спроб зберегти статус-кво всередині країни або ззовні з гарячковими спробами радикалізму, що межують з авантюризмом. Постановка будь-яких завдань, орієнтована на максималізм, завжди є загрозою для безпеки суспільства, незалежно від їх мети” [6].

Справжня безпека полягає не тільки в “охороні” і “консервації” існуючого соціального, державного або правового порядку, а й здатності забезпечувати раціональний, еволюційний і прогресивний розвиток суспільства. Навіть добropорядний соціальний устрій і порядок, якщо їх безпеку зводити лише до “збереження”, приречені на загибель. Ще Ш. Монтеск’є, аналізуючи долю Стародавнього Риму, зазначав, що, чим більше безпека спрямовувалась на незмінність його якості, тим більше він, як вода, що застоювалась, піддавався псуванню. Заходи безпеки повинні не перешкоджати, а, навпаки, сприяти розвитку соціальної системи, в тому числі й якісному.

У соціально-політологічній і філософській літературі сформувалася структура системи забезпечення безпеки. Механізм соціальної безпеки складається з низки елементів та їх взаємодії, а саме: об’єкти захисту (тріада особи, суспільства і держави); наукові ідеї, погляди, концепції (ідеологічна база забезпечення безпеки); система відповідних норм (правових, моральних, традиційних); суб’єкти забезпечення безпеки; діяльність (засоби, методи і способи функціонування суб’єктів з метою досягнення прийнятної рівня захищеності); загрози безпеці конкретних об’єктів; критерії оцінки стану соціальної безпеки й ефективності її механізму.

Основними об’єктами безпеки в Україні нині є особа (її права і свободи), суспільство (його матеріальні та духовні цінності), держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність) [7]. Владні структури при цьому розглядають як інструмент, призначений для забезпечення якнайкращих умов розвитку особи, суспільства і самої держави у межах усього спектру наявних можливостей.

Безпеку вважають ключовою соціальною цінністю, без якої значущість інших цінностей є сумнівною: кому, наприклад, потрібна свобода, якщо відсутні гарантії безпеки особи, або добробут, що перебуває під постійною загрозою? Безпека служить умовою накопичення, нарощування і збагачення інших цінностей, за її відсутності або недоліках “ціннісна структура суспільства виснажується і деформується, звужуючись до простого самозахисту” [8]. При такому підході до безпеки стає очевидним різноманіття її вимірів, тут однаковою мірою важливі економічні, політичні, правові, екологічні, інформаційні, військові й інші її аспекти. Нині найважливішими серед них є такі:

Екологічний аспект полягає у спроможності держави здійснювати ефективний захист природного місця існування людини.

Хроніка екологічних катастроф і катаклізмів за останні десятиліття виразно показує залежність людини від природи, негативних наслідків науково-технічного прогресу. При цьому катастрофи природного характеру є не тільки найнебез-

печнішими, а й найменш прогнозованими: геологічно небезпечні явища (обвали в Індії у Бомбеї, 2000 р., селі у Росії на березі Чорного моря, 2002 р., снігові лавини в Канаді, 1999 р.), гідрометеорологічні та геофізичні явища (бурі в Казахстані, 1995 р., урагани в країнах Карибського басейну, 1998 р.), землетруси, виверження вулканів, що тягнуть за собою найбільші руйнування і людські жертви (виверження вулкана Пінагубо на Філіппінах, 1994 р.). Землетруси – одне з найбільших джерел небезпеки людини, щорічно забирають близько 10 тис. життів. Останнім часом почастишали такі природні явища, як повені й природні пожежі.

Економічний аспект характеризує здатність економіки до сталого розвитку, задоволення потреб населення.

Загроза погіршення екологічної ситуації в країні й виснаження її природних ресурсів напряму залежить від стану економіки і готовності суспільства усвідомити глобальність і важливість цих проблем. Реформаторська економічна політика, що проводилася в 90-і роки минулого століття в Україні, була спрямована на інтеграцію у світове господарство на принципах ринкової економіки. Ці сподівання не тільки не виправдалися, а й негативно вплинули на розвиток продуктивних сил, зробивши економіку залежною від зовнішніх ринків. За таких умов проблема економічної безпеки є особливо нагальною.

Під економічною безпекою розуміють такий стан держави й інститутів влади, за якого забезпечується надійний захист національних економічних інтересів, створення умов для сталого і соціально спрямованого розвитку, підтримка політичної стабільності й оборонної здатності країни у разі реалізації найкритичніших сценаріїв розвитку внутрішньої і міжнародної ситуацій.

Політичний аспект пов'язаний із забезпеченням громадянського миру, національної згоди, територіальної цілісності, правопорядку, усунення причин, що викликають соціальні й національні конфлікти, регіональний сепаратизм. Безпечним є суспільство, в якому панують соціальне партнерство, міжнаціональний мир і громадянська згода, в якій основна маса населення задоволена своїм соціально-правовим статусом або сприймає його як неминучу даність, а відносини усередині різних соціальних груп мають неконфронтаційний характер;

Міжнародний аспект – підтримка світового правопорядку, стабільності й безпеки на планеті.

У міжнародному контексті безпеку представляють як “реальну здатність бути вільними від зовнішньої безпеки”; “установа адекватного реаліям сучасного миру міжнародного правопорядку через прогресивний міжнародно-правовий розвиток”, а також як “стан міжнародних відносин, що виключає порушення загального миру або створення загрози безпеці народів в якій би то не було формі”.

Пріоритети в діяльності із забезпечення миру – це недопущення нової глобальної війни, встановлення обов'язкового для всіх режиму нерозповсюдження зброї масового знищення і новітніх військових технологій, скорочення звичайного озброєння, підвищення контрольованості міжнародної торгівлі зброєю, боротьба з тероризмом, створення системи колективної безпеки, зміцнення ООН як одного з надійних і всеосяжних інститутів міжнародної співпраці в цілях забезпечення безпеки і миру.

Військовий аспект припускає захист членів-суспільств від зовнішньої загрози (відбиття агресії ззовні, озброєний захист цілісності й недоторканності території держави, охорона державного кордону тощо).

Незважаючи на поліпшення міжнародного стану, в Україні існує чимало зовнішньополітичних проблем. Не згасли також вогнища регіональних і міжнаціональних конфліктів у межах території України.

Інформаційний аспект – це можливість отримання адекватної і різнобічної інформації всіма членами суспільства, свобода від маніпулювання з боку засобів масової інформації та ідеологічних систем.

Останніми роками інформаційна безпека посідає важливе місце в системі безпеки України. Нині лише та держава може розраховувати на лідерство в еконо-

мічній, військово-політичній області, мати стратегічну і тактичну перевагу, гнучкіше регулювати економічні витрати на розвиток озброєння і військової техніки тощо, яка має перевагу в інформаційному забезпеченні, а отже, інформаційній боротьбі.

Технологічний аспект – це відсутність радикального відставання від інших країн, створення умов для розвитку науки і техніки, захищеність від технологічних катастроф.

Медичний аспект виявляється в захисті від епідемій, охороні материнства і дитинства, боротьбі з наркоманією і алкоголізмом, збереженні та зміцненні фізичного і психічного здоров'я кожної людини.

Кризовий стан української охорони здоров'я являє сьогодні серйозну загрозу безпеці життя і здоров'я людей. Відсутність належного фінансування, застарілі технології, дорожнеча лікарських препаратів роблять недоступним якісне медичне обслуговування для переважної більшості громадян. Щорічно хворіють 95 % населення. Серед дітей шкільного віку тільки 10 % визнаються здоровими. Розповсюджуються ракові захворювання, смертність від яких складає понад 1,5 млн осіб на рік. Особливу тривогу викликає зростання числа захворювань серед жінок, різке ослаблення їх організму, нездатність до народження дитини.

Правовий аспект – це наявність реальних гарантій захисту особи і суспільства юридичними засобами.

Таким чином, однією з важливих якостей категорії “безпека” є невичерпність її правового змісту. Безпека має багато аспектів, відображених і регламентованих правом як сукупний стан, який акумулює безліч видів збитку і можливих уявлень про загрози та їх наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Пташинський О.Б.* Пенітенціарна система України : монографія / О.Б. Пташинський. – К. : Ін-т держави і права ім. Корещького НАН України, 2004. – 204 с.
2. *Райфа Г.* Анализ решений: введение в проблематику выбора в условиях неопределенности / Г. Райфа ; пер. с англ. З.И. Кравец ; под ред. С.В. Емельянова ; послеслов. Э.Л. Наппельбаума. – М. : Наука, 1977. – 407 с.
3. *Рамоне И.* Геополитика хаоса / И. Рамоне ; пер. с фр. – М. : Мысль, 2001.
4. *Риктор Т.Л.* Риск в условиях социальной нестабильности (социально-философский анализ) : дис. ... канд. философ. наук : 09.00.03 / Т.Л. Риктор. – Донецк, 2005. – 210 с.
5. *Рудашевский В.Д.* Риск, конфликт и неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование / В.Д. Рудашевский. // Вопросы психологии. – 1974. – № 2. – С. 84–94.
6. *Рум'янцев А.П.* Зовнішньоекономічна діяльність / А.П. Рум'янцев, Н.С. Рум'янцева. – К. : Центр навч. літ., 2004. – 384 с.
7. *Сальников В.П.* Безпека людини в системі правової культури : матеріали між нар. наук.-практ. конф. “Безпека людини і злочинність” // Держава і право. – 1995. – № 12. – С. 114.
8. *Саричева І.* Федеральная конституційна безпека : проблеми і перспективи // Україна. – 1997. – № 15. – С. 32–35.

Отримано 04.06.2013